

УДК 808.1:82-1/-9

ОКСАНА ПУХОНЬСЬКА

м. Київ

oksone4ko@ukr.net

ЄВРОМАЙДАН ЯК ВИКЛИК ПОСТТОТАЛІТАРНІЙ ПАМ'ЯТІ (ЗА РОМАНОМ С. ПРОЦЮКА «ПІД КРИЛАМИ ВЕЛИКОЇ МАТЕРІ»)

У статті досліджуються особливості інтерпретації посттоталітарного досвіду українців у період Революції Гідності. Основна увага зосереджена на романі сучасного українського письменника Степана Процюка «Під крилами великої Матері», автор якого з'ясовує специфіку ментальної розрізненості українців та їхнього сприйняття Євромайдану. Модель «двох Україн» та різної реценції радянського минулого – це ті актуальні аспекти, навколо яких і вибудовується конфлікт роману. Важлива проблема в полі уваги дослідження стосується пошуку художньою літературою властивого наративу для пропрацювання посттоталітарної травми.

Ключові слова: Євромайдан, Революція Гідності, пам'ять, література, дискурс.

Роман Степана Процюка «Під крилами великої Матері» – це виразний приклад реконструкції національної свідомості, її еволюції, шляху українців від колоніального стану до свободи й утвердження власної самобутності. Якщо Революція Гідності була першим етапом на шляху до остаточного визволення від тоталітарного минулого, то черговим етапом є саме художня рефлексія минулих подій, яка вдається до глибинного аналізу причин і наслідків.

У сучасних дослідженнях гуманітаріїв теорія пам'яті набуває все більшої популярності, стаючи чи не найпоширенішою у контексті постколоніальних досліджень. Цій проблемі присвячені праці Яна та Аляйди Асманів, Маріанни Гірш, Александра Еткінда, Джорджіо Агамбена, Кейті Карут, Ришарда Нича та ін. Результати вітчизняних досліджень знаходимо в публікаціях Гелінади Грінченко, Оксани Кісь, Володимира В'ятровича, Тамари Гундорової. Євромайдан як модель творення нового посттоталітарного дискурсу, знаходить своє відображення у дослідженнях Алли Кирідон, Ярослава Поліщука тощо.

З'ясування особливостей сучасної візії національної пам'яті у художньому дискурсі видається завданням не лише цікавим, а й конче необхідним для літературознавчої науки. Спробу реанімувати досвідчену суспільну травму через літературний текст, у цьому

випадку через роман «Під крилами великої Матері», можемо потрактувати у світлі кількох теорій. Так, реактуалізація травматичного досвіду, за Зигмундом Фройдом, підтверджує підсвідому тягу до смерті. Натомість Джорджіо Агамбен у художній нарративізації травми вбачає намагання автора виправдати смерть. Описаний досвід, представлений на розсуд читача, отримує право бути потрактованим як негативно, так і позитивно. Для героїв Процюкового роману революційні події Євромайдану є «масовим поборенням українського страху смерті». Таким чином, автор, з одного боку, підтверджує існуючий у суспільній свідомості страх перед поверненням тоталітарного минулого, одним із синонімів якого є власне смерть, з іншого ж, апелює до необхідності його нарративізації.

Проблема пам'яті репрезентована у творі в *мнемотехнічному* вияві, тобто через ревізію травматичного тоталітарного досвіду, який саме у вирі Революції Гідності набуває своїх найбільш виразних рис. Пережитки радянського минулого, існуючі не лише у фізичному вияві (пам'ятниках комуністичним вождям, топонімічних назвах, моделях державного правління, інформаційної політики тощо), а передусім у свідомості народу врешті проговорюються вголос, визнаючись безпосередньою причиною геополітичного і геокультурного конфліктів. Навіть меморіалізація минулого,

що в період 1990-х набула значного розвитку і характеризувалася як важливий метод повернення національної традиції, культури, історії через культивування героїчного епосу, у романі набуває травматичного характеру. Процюк апелює до традиційного в українській культурі образу козака Мамає, котрий чи не найбільшою мірою уособлює народний характер. Саме цей образ стає ключовим у сюжетній канві роману, з одного боку, апелюючи до історичної пам'яті, з іншого – до пам'яті національної, травматичний характер якої можливо подолати лише через героїчне самоствердження. У художній візії Процюка Мамає – це «козацький бог із хрестиком, подарованим матір'ю», «сутність світської національної релігії», «характерник», «кобзар із прихованим мечем», а разом із тим – «все й ніхто» [7, 3]. На Майдані, незважаючи на розщепленість образу (мамає-старійшина, мамаєта, мамаєхи), Мамає все ж є збірним образом народного духу, який прокидається в час, коли «громи й блискавки літали над Києвом, клонуючи смертоносні спалахи» [7, 5].

Пам'ять у романі стає чи не найголовнішим персонажем. З її полону прагнуть визволитися як герої, так і ціла країна, котра тільки тепер усвідомила свою залежність від травми радянського минулого. Перспектива реального повернення у чергову залежність від Росії, тепер вже у вигляді Митного союзу, провокує малозгадувані і практично не наративізовані у суспільному дискурсі впродовж усього часу Незалежності болючі спогади, до яких вдається герой твору Лукаш. Радянські концтабори, голод, моральне насильство, репресії – справжнє обличчя тоталітарного режиму, який замість «світлого комуністичного майбутнього» позбавив цілі нації своєї пам'яті, історії, гідності, прирікши їх на повільне виродження. Майдан стає шансом на майбутнє. Мамаєям Процюк протиставляє образ ватників – невинуватих послідовників радянського минулого. Революція ж у авторській рефлексії підтверджує те, що «майбутню мамаєвську мрію не можна витворити з химер ватниківського минулого» [7, 57].

Розщеплення національної свідомості соціуму в інтерпретації роману відбувається в горизонтальному та вертикальному проблематичних зрізах. Перший підтверджує раніше висунуту Миколою Рябчуком теорію «двох Україн», які ідентично неспівмірні у своїх «советській» та «антисоветській» рецепціях дійсності та реалістичних перспективах майбутнього. Ярослав Грицак свого часу писав, що «коли хто хоче писати про Україну «серйозно, а не по-українськи», то «одної» чи «двох» Україн буде замало – бо насправді їх є щонайменше «двадцять дві»¹, апелюючи таким чином не лише до регіональних, а саме до ментальних рецепцій незалежної України. Рябчук же актуально зауважує той факт, що «важко, справді, якось примирити советську й антисоветську концепції української історії, чи, скажімо, ідею європейської інтеграції з ідеєю приєднання до білорусько-російського (підставово антизахідного, антиєвропейського) союзу; важко, зрештою, домагатися відродження української мови й культури і водночас толерувати їхню подальшу маргіналізацію та витіснення з повсякденного вжитку російською мовою та культурою» [8]. Позиціонуючи свою ідею як абстрактну, Рябчук локалізує її на зіставленні донецької та львівської українських ментальностей, метафорично розширюючи межі ідеї на проросійський Схід і проєвропейський Захід. На тлі революційних подій, які фактично оголили сутність неподоланої залежності від тоталітарного минулого, така роздвоєність виразно загострюється. Процюк, з одного боку, контраст ідентичностей репрезентує через антагоністичну свідомість майданівців і ватників, з іншого ж, увиразнює його в образах Лукаша, Олесі та Віктора Івановича.

Географічна опозиція ідеї різних Україн у романі має дещо інші межі, аніж у Рябчука. Ідентична неспівмірність репрезентована на прикладі Дніпропетровська – міста з нестійкою національною позицією, у культурі якого цілком прижилися радянська утопія «совкового раю». Іншою версією репрезентації ментального простору видається власне

¹ Дискусія навколо цієї теми відображена у статті: Грицак Я. Одна, дві, двадцять дві... / Ярослав Грицак [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zaxid.net/news/showNews.do?odna_dvi_dvadtsyat_dvi&objectId=1061835.

Львів, як місто, де Лукаш познайомився з Олесею і яке виявилось саме тим локусом, де перетинаються і найбільшою мірою виразняються їхні національні ідентичності. За Ярославом Грицаком, «хоча ця модель і є галицькою за походженням, вона не обмежується до Галичини. За останні сто років вона поширилася майже по всій Україні, і її головним соціальним носієм є україномовна інтелігенція» [3, 329]. Цю ж версію галицької України Процюк втілює саме в Центрі. Причому не так у географічному центрі держави чи столиці, а в центрі, яким стає Революція Гідності, катаклізм і руйнівна сила якої, перефразовуючи Іллю Калініна, не тільки не применшувались, а навпаки підкреслювались і набували трансцендентного характеру.

Реляції поміж героями, зображені в, здавалось би, банальній формі трикутника (Олеся заміжня за Віктором Івановичем, одначе любить Лукаша), загострюють конфлікт на рівні саме національних інтересів. Віктор Іванович – типовий продукт радянської системи, адепт Москви, національний покруч, що зрікся власної гідності на користь ідеології та партії (спершу комуністичної, тепер – регіонів). Олеся ж представляє тип, стійкий щодо впливів гібридних ідеологій, ба навпаки – свідомий цінності історичної пам'яті, яка зберігається і культивується на рівні роду, родини, індивіда, і це, власне, поєднує їх з Лукашем. Контраст ідентичностей автор підкреслює розмежуванням культурних та ментальних інтересів у сім'ї, важливим визначником чого є хоча б мова: «вони нерідко розмовляли вдома різними мовами», а «дві мови між близькими людьми – це два шифри сприйняття» [7, 60].

Як твердить М. Рябчук, «метафора «двох Україн» дає загалом непогане уявлення про два полюси (географічні, ідеологічні, мовно-культурні), уособленням яких можна умовно вважати Львів і Донецьк. Один полюс є символом України української та європейської, проатлантичної, зорієнтованої на ЄС і НАТО, <...>. Другий полюс символізує Україну советську і євразійську, націлену на «східнослов'янський союз», на розвиток шляхом лукашенківської Білорусі» [8]. Саме цей конфлікт інтересів, що назрівав у суспільстві впродовж практично усіх років Незалежності, став вирішальним у

вибуху української революції. Однак Степан Процюк, відстоюючи теорію різних Україн, не стільки акцентує на політичній чи культурній орієнтації українців, скільки на самоідентифікації героїв. Європа у візії його наратора аж ніяк не є тим омріяним «парадізом», до якого начебто прагнуть українці. Захід – це тільки імпульс, вектор, конче необхідний у остаточному розриві з пережитками радянського минулого. Ба більше, Європа сама не може оговтатись від травми тоталітарних баталій, що вдало замасковані за образом життя в умовах демократії. Для Процюка це передусім «бабуся», що «довго заліковувала старечі тілеса у найдорожчих клініках Галактики. Потім днями важко працювала, а ночі проводила в опіумокурільнях, шукаючи еліксиру забуття від концтабірної реальності ХХ сторіччя» [7, 179]. Інший полюс, репрезентований у ментальності росіян, як і українських «ватників», – це «фанатична ірраціональна віра в минуле, у романтизовану і по-радянському гламуризовану дійсність з її піонерами, зарніцами та кастрами» [7, 56]. Образ українського Сходу, який, за визначенням Олександра Кравченка, апелює саме до просторового визначення культури [5, 80], вбирає в себе моделі російсько-імперської, радянської та української історичної пам'яті. У наративі Процюка цей регіон, на прикладі Дніпропетровська, хоч і видається «лінгвістично безформним», безликим, і українськість там загнана у «гетто університетських гуманітарних факультетів», все ж «на споді щось жевріє», бо «під землею упокоїлися кістки мертвих, які не полягли заради російської слави» [7, 84]. Схід апелює до ширшого й універсальнішого, ніж Україна, простору, він боронить «своє право на ірраціональну віру в п'ятикутного радянського бога» [7, 56].

Вертикальний зріз національної свідомості, що оснований на психоаналітичній саморевізії, у романі зображений через ревізію пам'яті на кількох принципово важливих рівнях. Це рівень *національного архетипу*, подолання *комплексу меншовартості* і опрацювання досвідченої *тоталітарної травми*. Про перший аспект цієї проблеми вже згадувалось частково в контексті образу Мамає. Однак вкрай важливим є символічний архетип Матері, який у багатозначному образі крилатої захисниці

є рушійною силою і водночас захистом Майдану. «Мати ставала двома матерями. <...> Дух першої матері був войовничим і безжальним. Він будив у душі тьмаві спогади про козацьку шаблю й ворожу кров <...>. Другий материнський дух обволікав теплотою й ніжністю, гіпнотично присипляв, кличучи до безкінечно щасливих ельдорадо» [7, 26]. Через цей образ автор апелює до національного романтичного характеру українців, у традиції яких Матір – це і берегиня домашнього вогнища, і воїн, і духовна заступниця в образі Богородиці, і також Україна. Більше того, гранична ситуація балансування на межі життя й смерті провокує до внутрішніх пошуків прихистку, тепла й захисту. Якщо Майдан на час Революції Гідності стає домом для її учасників, то в загрозливих умовах імагологічний образ затишного дому може бути повним лише за наявності його хранительки – матері. Це, перефразовуючи Гастона Башляра, той випадок, коли індивід за допомогою архетипної свідомості підсвідомо відчуває дитячу потребу материнського захисту. Звертаючись до трагічної родинної історії Лукаша, пов'язаної із долею бабусі Софії, наратор акцентує увагу саме на цьому аспекті. Діти, втративши батька на війні, знали, що від найстрашніших гроз і найтемніших ночей «мама приголубить, укриє собою, а при потребі віддасть себе в жертву» [7, 35]. Разом із захисницею велика Матір у візії Лукаша була також «Дітородицею нових сенсів і нової історії» [7, 34].

Комплекс національної меншовартості, що століттями впроваджувався в національну свідомість українців, значною мірою реалізувався, особливо після репресивних утисків режиму Радянського Союзу. Колоніальна ментальність малороса, позбавленого права на національну культуру, історію, мову, ще більше підживлювалася комуністичним *нібиторівноправ'ям*, суть якого полягала у знищенні будь-яких національних ознак і насажденні стереотипних міфів про буржуазність, вторинність, селянськість тощо. І хоча польська, пізніше й австрійська моделі колоніалізму теж були обмежувальними у стосунку до українців, однак європейські методи підкорення були значно лояльніші в порівнянні з Росією, визнаючи право українців на етнічне самовираження, тобто на право *іншості*. Оксана

Пахльовська, досліджуючи російську та польську моделі культурної пам'яті, акцентує увагу на різкій відмінності їхньої суті. На її думку, весь розвиток європейської цивілізації – це повільний, але неухильний шлях до усвідомлення Іншого як паритетного людського, національного чи культурного виміру. Натомість у російській культурі «категорія Іншого не існує у формі автономного суб'єкту та його прав. Інший або однозначно «ворог», або елемент комплектування імперського простору» [6, 19]. Процюк виразно акцентує на комплексах меншовартості українців, які є чи не найбільшим каменем спотикання на шляху до розбудови держави і державності. У свідомості Лукаша визріває переконання, що «ніколи Росія не могла б думати про українські території, якби не цей триклятий хохлацький мазохізм, це лакейське: «Чево ізволіте?», це плазування української кривенької качечки перед калічною Росією, враженою вірусом деградації значно більше, ніж її «молодший» брат» [7, 63].

Беззастережна віра у вождя і його єдино правильні рішення, вихована комуністичним режимом, призвела до того, що, втративши національну ідентичність, суспільство тим самим відмовляється від національної пам'яті, конче необхідної для відродження нації. Пол Коннертон у цьому випадку зауважує, що «чим тотальнішими і грандіознішими будуть наші сподівання на новий режим, тим владніше цей режим намагатиметься запровадити еру силуваного забуття» [4, 31]. У цьому аспекті найбільшою мірою проявляється третій і чи не найважливіший рівень ревізії національної пам'яті, а саме – пропрацювання посттоталітарної травми. Остання, як відомо, закорінена в суспільному досвіді репресій, етнічних чисток, концтаборів, війни. Технологія упокоєння окупованих народів тоталітарними режимами ХХ століття ґрунтується насамперед на ліквідації елемента *Іншого*. Ханна Арендт свого часу зауважила, що «докорінна відмінність сучасних диктатур від усіх тираній минулого полягає в тім, що терор застосовується не як засіб знищення і залякування противників, а як інструмент управління покірними масами людей» [1, 36].

Виводячи на авансцену Майдану ідею відродження національного Дому під крилами великої Матері, С. Процюк переосмислює тоталітарну

літарний нацистський та комуністичний досвід, як однакове зло за різними масками. А тому поруч із привидами радянського минулого у свідомості персонажів часто виникає образ Йозефа Менгеле – гітлерівського ангела смерті. Сучасна загроза – це «нацистські російські фанатики», котрі «нав'язують і пропагують тут свою спільноту войовничого хреста московського патріархату і свастики» [7, 53].

Поширення успадкованої тоталітарної ідеології на українське суспільство відбувається також через підживлення, з одного боку, деконструктивних комуністичних міфів щодо завжди ворожих радянській свідомості так званих націоналістів-бандерівців, з іншого, – міфів конструктивних, що сприяють методам інформаційної маніпуляції. Тут ідеться про так зване «слов'янське братерство» і найбільшою мірою спекулювання на темі перемоги у Другій світовій війні, позбавленої сталінським режимом національного обличчя і права на визнання жертви. У вирі революційних подій стирається межа між розумінням національного і демократичного, залежного і вільного. Питання національного прирівнюється противником до «фашистського», відповідно до стереотипів тієї ж радянської перемоги над фашизмом. Юрген Габермас апелює до розуміння націоналізму як витвору, уможливленню чи з огляду на таке його тлумачення маніпулювання цим терміном з боку політичної еліти [2, 52–53]. У дискурсі Революції Гідності націоналізм розуміють передусім як право на власну державу, культуру, мову і вибір. Однак це не виключає також габермасівського тлумачення, яке невідворотно притаманне будь-яким суспільним протестам, передусім супроти правлячої політичної сили.

Українська Революція Гідності означила категоричну точку неповернення: з одного боку, ще більше увиразнила відмінність українського Заходу і Сходу, з іншого, – виявила причину національної, культурної і політичної кризи. Герой роману Лукаш, вбачає цю суть у тому, що «за ці двадцять із лишком літ Україні не вдалося вимести і викинути на смітник комуністичних свиноматок, не вдалося випалити з нашої нещасливої землі чотири триклятих букви – СРСР» [7, 53]. Євромайдан є якраз відправною точкою викорінення привиду минулого. Цей процес тривалий і не про-

стий, однак важливо те, що він почався із розуміння суті зла, його витоків.

Отже, роман Степана Процюка «Під крилами великої Матері» виявився вдалою спробою реконструкції свідомісної революції українців у період Євромайдану. Порушуючи актуальні питання різних ментальностей, ідентичностей, свідомостей, автор апелює до стратегічно важливої проблеми – подолання тоталітарного минулого. Процюк не ідеалізує Революції Гідності. Більше того, він не плакає ілюзій щодо швидкого кращого майбутнього. Майдан у розумінні його героїв – це також травма у досвіді нації, оскільки герої «таки вмирають» [7, 157] і «кожен із пробуджених нашими загиблими спершу почне вимахувати синьо-жовтим прапором і обвішувати себе тризубцями і тризубенятами. Але далі шлунки його сім'ї, ясна річ, нагадають про хліб щоденний» [7, 67]. Однак саме тепер, опинившись перед доленосним моментом можливості зміни історії, українське суспільство, збурюється саме супроти привидів минулого, що вкотре позбавляють його можливості віднайдення пам'яті, історії, себе.

Список використаних джерел

1. Арендт Х. Истоки тоталитаризма / Ханна Арендт; пер. с англ. И. В. Борисовой и др. / — М.: ЦентрКом, 1996. — 672 с.
2. Габермас Ю. Громадянство і національна ідентичність / Юрген Габермас // Умови громадянства: зб. ст. / під редакцією Варта ван Стінбергена. — К., 2005. — С. 49–70.
3. Грицак Я. Хто такі українці і чого вони хочуть? / Ярослав Грицак // Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад. Есеї. — К.: Критика, 2011. — С. 321–339.
4. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають / Пол Коннертон; пер. з англ. С. Шліпченко. — К.: Ніка-Центр, 2004. — 184 с.
5. Кравченко О. «Схід» як культурно-політичний концепт в українській регіоналістиці / О. Кравченко // Традиційна культура в умовах глобалізації: регіональні особливості та розвиток туризму: [мат. наук.-практ. конф., 24–25 травня 2013 року]. — Харків, 2013. — С. 80–86.
6. Пахльовська О. «Супроти упирів минулого»: Голодомор і формування історичної пам'яті в українській, польській та російській культурах / Оксана Пахльовська // Pamięć i miejsce. Doświadczenie przeszłości na pograniczu / Pod red. Dominiky Staszczuk i Anny Szymańskiej. — Chełm: Państwowa wyższa szkoła zawodowa w Chełmie, 2008. — S. 13–49.
7. Процюк С. Під крилами великої Матері / Степан Процюк. — Брустурів: Дискурс, 2015. — 240 с.
8. Рябчук М. Дві України [Електронний ресурс] / Микола Рябчук // І: дискусія. — Режим доступу: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/diskusija/arhiv/ryabchuk.htm>.

OKSANA PUKHONSKA
Kyiv

EUROMAIDAN AS A CHALLENGE TO THE POST-TOTALITARIAN MEMORY (BASED ON S. PROTSIUK'S NOVEL «UNDER THE WINGS OF GREAT MOTHER»)

In the article there is researched the peculiarities of the interpretation of post-totalitarian experience of Ukrainians during the Revolution of Dignity. Main attention is paid to the novel of contemporary writer Stephan Protsiuk, who tries to find out the specific of mental differences of the Ukrainians and their perception of Euromaidan. The model of «two Ukraines» and different reception of the soviet past are those constructive aspects which become the basement of the novel's conflict. The research efforts aimed at finding the inherent narrative by the fiction, which help to working through the post-totalitarian trauma.

Key words: Euromaidan, Revolution of Dignity, memory, literature, discourse.

ОКСАНА ПУХОНСКАЯ
г. Киев

ЕВРОМАЙДАН КАК ВЫЗОВ ПОСТТОТАЛИТАРНОЙ ПАМЯТИ (ПО РОМАНУ С. ПРОЦЮКА ««ПОД КРЫЛЬЯМИ ВЕЛИКОЙ МАТЕРИ»»)

В статье исследуются особенности интерпретации посттоталитарного опыта украинцев в период Революции Достоинства. Главное внимание сосредоточено на романе современного украинского писателя Степана Процюка «Под крыльями великой Матери», автор которого выясняет специфику ментального различия нации, а также неоднозначного восприятия Евромайдана. Модель «двух Украин» и разной рецепции советского прошлого являются актуальными аспектами, вокруг которых и создан конфликт романа. Важная проблема в поле зрения исследователя касается поиска художественной литературой свойственного нарратива для проработки посттоталитарной травмы.

Ключевые слова: Евромайдан, Революция Достоинства, память, литература, дискурс.

Стаття надійшла до редколегії 24.03.2016

УДК (821.161.2:159.937:964.2)

СВІТЛАНА РЕВУЦЬКА
м. Кривий Ріг
revutsk@ukr.net

ПСИХОАНАЛІТИЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ПЕРЕЖИВАНЬ КРІПАКІВ У ТВОРАХ МАРКА ВОВЧКА І М. ЛЄСКОВА

У статті подано психоаналітичне вивчення проявів психіки головних персонажів творів Марка Вовчка «Інститутка» і М. Лєскова «Тупейный художник». Основна увага приділена нелюдським умовам, у яких розвиваються почуття обох кріпачок, причинам і мотивам їхніх чуттєво- та мисленнево-фізіологічних переживань, визначенню особливостей наслідків психічних явищ і процесів, зокрема довготривалого перебування людини в стані страху.

Ключові слова: психіка (психологічний стан, настрої, почуття, воля персонажа), мотиви, причини, умови переживань персонажа.

Дослідники творчої спадщини Марка Вовчка і М. Лєскова (В. Троїцький, В. Зарва) нерідко вказують не лише на «типологічну близькість деяких образів» їх творів [2, 12], а й звертають увагу на співвіднесені вияви психіки персонажів цих митців. Так, В. Зарва порівнює психіку представників духовенства у творах

письменників: у Марка Вовчка «Софроній <...> живе, керуючись більше розумом, ніж почуттями» [2, 14], а персонаж М. Лєскова виявляє нестримну пристрасть, безмірне захоплення в усьому [2, 12]. В. Троїцький, досліджуючи творчість М. Лєскова, прийшов до висновку, що його майстерність «виявилася у глибокому